

Vincze Kata Zsófia

Sábészek és szombatok

A szombat ünnepe budapesti zsidók körében

A Sábész mint a teremtésre és az egyiptomi kivonulásra való emlékezés alkalma

„Hat napon át dolgozzál, és végezd minden munkádat, a hetedik nap azonban szombat az Örökkévalónak, a te Istenednek; ne végezz semmi munkát... azért áldotta meg az Örökkévaló a szombat napját és megszentelte azt.” (2Móz 20,9–11)

A zsidó kultúrában a szombat az időnek olyan része, amely megtöri a profán idő homogenitását, és rendszeresen közbeiktat egy – a hétköznapokhoz képest – másféle tartalommal rendelkező időintervallumot: az ünnepet, amelynek ideje szent. A szombat szent nap: *jom kádos*. A Tóra és a magyarázatok értelmében a szombat idején minden profán tevékenység megszűnik, tiltottá lesz, és minden ebben az időben kötelező vagy ajánlott cselekedet a Sábész (a szombat) tiszteletének van alárendelve.

A Sábész tisztelete Jahve viselkedésének követésére vonatkozik: mivel a teremtéskor Jahve a hetedik napon megpihent. A szombati pihenés parancsa Jahve cselekedetének követését jelzi, amely a „legyetek szentek, amiképpen Én”, és „az ember az Isten képmására teremtett” tórai elv jegyében történik. A szombat ilyenképpen: a szent követése, utánozása, a szentségre való törekvés alkalma.

A zsidó kultúrában az ünnepek általi szentség megtapasztalása kollektív élményként működik, mivel a vallás rítusai, a rítusok szerepfelosztása eleve a nagycsaládra, illetve a közösségre íródtak. Hayim Halévy Donin szerint a „szombat az egész judaizmus kulcsfontja: Ahol a szombattól elfordulnak, ott a zsinagóga kiürül”. (Donin 2003. 65.) A szombat megtartása tehát vallási és társadalmi esemény (social event). A szombat társadalomszervező erővel rendelkező jelenség is, hiszen aki megtartja a szombatot, az elmegy a zsinagógába, Kiddust¹ mond a családban, a családdal vagy a közösséggel együtt közösen éneklí a sábészi zemiroszokat.² A szombati munkatilalom

1. Szent áldás.

2. Középkorban keletkezett liturgikus énekek, amelyeket pénteken és szombaton szoktak énekelni étkezés után.

révén felszabadult időt Tóra-olvasásra használja, vagyis közösségi életet él. Ugyanakkor teljesíti a szombat (egyik) két micvéjét³, amely a zsidó nép kollektív identitásának szellemi koherenciáját jelenti: emlékezik a teremtéstörténetre és az Egyiptomból való kivonulásra.

A szombat a zsidóság kulturális és vallásos tudásában való aktív elmerülés időpontja. Donin véleménye szerint, ahol nem tartják meg a szombatot, ott a Tóra sem számít többé normának, ott a gyerekek már nem kapnak többé tórai nevelést, hiszen a Talmud erről így szól: „Izráel azért kapta a szombatot, hogy Tórát tanulhasson.” (Donin 2003. 67.) A szombat megtartása nélkül az alapvető zsidó életmód-törvények feledésbe merülnek, mivel nincs alkalom ezek folyamatos tanulására, és a szombat nélkül nincs meg a közösség szocializáló, nevelő, ellenőrző szerepe sem. Donin szerint: „Egy-két generáción belül a szombat elhagyása a judaista ismeretek elkorcsosulásához, ezen keresztül egyéb vallási előírások elvetéséhez, majd a judaizmus erkölcsi értékeinek szertefoszlásához vezet.” (Donin 2003. 67.)

A szombat megtartása és ennek módja a zsidó vallási és kulturális identitás mibenlétének fontos aspektusa. Áchád Háám mondása: „Nem annyira Izráel tartotta meg a szombatot, hanem inkább a szombat tartotta meg a zsidókat.” (Donin 2003. 72.) A szombat megtartása ilyen értelemben az elkülönülés egyik faktora, amely a különböző, elkülönülő identitást hivatott fenntartani.

Ahhoz, hogy egy kis lépéssel közelebb kerüljünk a szombat ünnepének megértéséhez, előbb próbáljuk megérteni a konkrét rituális cselekvések mögötti tartalmat, a két szombati micvét. Az első, mint fennebb említettem, a teremtésre való emlékezés: „hat napon alkotta az örökkévaló az eget és a földet, a tengert és mindazt, ami benne van, és megpihent a hetedik napon; ezért áldotta meg az Örökkévaló a szombat napját, és megszentelte azt”. (2Móz 20,11) A zsidó vallásos kultúrában az ünnepek, a kultúrjavak, nemzetségek, törzsek eredetmítoszai – ön-identifikációs hivatkozási alapként – rendkívül nagy szerepet játszanak a jelenlegi zsidó társadalom szerveződésében. A teremtéstörténetre hivatkozás (megpihenés) ilyen értelemben hétről hétre megszabja a „zsidónak lenni” létmódot. Ilyenként péntek estétől, a szombat vallásos idejének kezdetétől a szombat kimenetelig a szent cselekedetek helyévé válik az idő.

Miként? Donin Samson Raphael Hirschet idézi: „Minden szombaton a világ visszatér Isten tulajdonába, és ezáltal az ember mindenki előtt nyilvánítja, hogy csak használati jogot kapott rá. Ezért még a legkisebb,

3. Parancsát, jó cselekedetét.

szombaton végzett munka is tagadása a ténynek, hogy Isten a világ teremtője és Gazdája: saját gazdánkkal való pökhendi szembeszegülés.” (Donin 2003. 69.)

Egyszerűbben: a zsidó (vallásos) kultúrában a szombatot nem a szokványos emberi célokat szolgáló cselekedetek töltik ki: tilosak az olyan, nem éppen munkának számító tevékenységek is, mint például a tévénézés, vagy villanygyújtás, cigarettázás, és a közlekedési eszközök, bankkártyák igénybevétele. A jom kados attól szent, hogy kiragad az efféle profán tevékenységekből, és a figyelmet az isteni megpihenésre irányítja, amely ugyanakkor rítusok sorát vonja maga után. Hogy mit jelent az „isteni megpihenés”, a második micve által érthetjük meg egy kicsit jobban.

A szombat második jelentősége az egyiptomi kivonulásra való emlékezés – ez tulajdonképpen a második micve. A szombat rítusai és rituális elemei között számos olyan van, amely a kivonulás-történetet idézi, ilyen például a bárcesz⁴, a só, az imák szövege és a munkaszünet is. Maradjunk azonban most csakis a szent idő fogalmának értelmezésénél: az „isteni megpihenés” követése olyan istenszolgálatot jelképez, amely ugyanakkor az emberi szolgálat, szolgaság alól való felszabadulást jelenti. Azáltal, hogy az ember nem végez semmiféle munkát vagy profán cselekedetet, Istennek szenteli szolgálatát, és ellenszegül mindenféle emberi szolgálatnak.

A történelmi egyiptomi fogság a vallásos értelemben vett rabszolgaság szimbóluma. A kulturális emlékezés a szövetség megkötése és a Tóra elfogadása előtti időt a zsidóság elsősorban szellemi rabszolgaságaként fogja fel. A szellemi és fizikai rabszolgaság szimbolikus ellentéte a szombat lehetősége, amely pihenésre jogosít. A szombat megtartásában, és vallásos tapasztalatában kontrasztként a szombat kados tartalmával jelen van a szent idő nélküli időre (a hosszú rabszolgaságra) való emlékezés is.

Donin úgy magyarázza, hogy az egyiptomi rabszolgaságra való emlékezésben a mának szóló morális intés is benne van: egyrészt tilos ma bárkit is szombaton dolgoztatni, másrészt pedig szombaton a zsidóság rádöbbenhetne arra, hogy az ún. „nyugati civilizációban” (?) önmaga rabszolgahajcsárává válhat.

Mit jelent a szombat megtartása? Az ortodoxia szerint a Sulchan Aruch⁵ által előírt rítusok pontos követését. (Ganzfried 1988.) Felsorolásszerűen a cselekvések címszavai: pénteken a szombatra való előkészületek elvégzése,

4. Sábessi kalács.

5. A zsidó életmódtörvényeket összefoglaló mű. A Bethlen téren is ezt használják az előírásokra vonatkozólag.

takarítás, tisztálkodás, a szombati eledel elkészítése, terítés, a szombat köszöntése, a gyertyák meggyújtása a feleség által, áldásmondás, részvétel a péntek esti imán, majd a Kidduson, szombati reggeli, déli és esti ima, szombati Kiddus, szombati Tóra-olvasás, majd végül a szombat búcsúztatása, a Hávdálá.⁶

De van olyan zsidó, aki számára a szombat megtartása mást jelent. Magyarországon is éppen itt bonyolódik a helyzet. Irányzatok, csoportok, egyének különféleképpen tartják meg a szombatot, és mindenkinek megvan a maga magyarázata, háttértörténete arra, hogy hogyan éli meg a maga módján a szombatot. Ebben a fejezetben egy sor empirikus anyagon kísérlem meg bemutatni, hogyan bonyolódik a szombat rítusainak megtartási módja, attól függően, hogy ki milyen viszonyban határozza meg önmagát a zsidóság vallási és kulturális tradíciójával, tudásával szemben.

Az alábbi beszélgetések során nem fogunk egy tiszta és általános képet kapni a magyarországi zsidóság szombattartási szokásairól, azonban megérthetünk valamit a mai, élő, éppen ezért változatos zsidó vallás működésének módjából.

Beszélgetés a szombatról: beszélgetőtársak, módszerek

Ebben a fejezetben olyan beszélgetéseket olvashatunk, amelyek központi témája az, hogy miként határozza meg a vallási identitás a szombat megtartásának hogyanját és miértjét, illetve fordítva: miként konstruál a szombat megtartásának módja és vallási megélése különböző zsidó vallási identitást.

Az alábbiakban az irányított interjúrészetek mellett, a beszélgetőtársakkal kapcsolatos korábbi tapasztalataimat és mindebből következő értelmezéseimet írom le. Kérdéseim nemcsak a szombat rítusainak menetére vonatkoznak, hanem a szombat megtartásának „megoldásaira” és megélésére. A „megoldás” itt azt jelenti, hogy ki milyen utat vagy kiutat talál a törvény megtartása vagy elkerülése érdekében. A megélés pedig azt, hogy az összetett ceremóniákból, előírásokból álló rítus lelki tartalma miként válik személyes élménnyé, valamint mit jelent mindez a hétköznapi gyakorlat szintjén az egyén mindennapi idő- és vallástapasztalatában.

Beszélgetőtársaim (Mirjam kivételével) a budapesti Bethlen téri zsinagóga⁷ tagjai. A Bethlen téren előttem Papp Richárd folytatott antropo-

6. A szombat búcsúztatására vonatkozó ima.

7. Magyarországon a zsinagógákat arról a térről vagy utcáról nevezték el, ahol elhelyekednek. Így használják a köznyelvben és hivatalosan is, például: Dohány utcai, Páva utcai, Kazinczy utcai zsinagóga stb.

lógiai kutatást, engem is ő „avatott be”, ő vitt el először, és általa kerültem be ebbe a közösségbe.

Attól függetlenül, hogy egy közösséghez tartoznak, interjúalanyaim „backgroundja” igen különböző: **Rozsnyai Sándor** (a továbbiakban R. S.) elmondása szerint haszid és Talmud-tudós családból származik, magát „hívó nem vallásosnak” vallja, „abszolút ortodox” felesége van, aki „már” szintén „nem nagyon” vallásos. (A dolgozat során az idézőjelek feloldására fokozatosan kísérletet teszek.) **Josefovits Mirjam** (a továbbiakban J. M.), Magyarországról kivándorolt, Amerikában élő nő, aki „több mint ortodoxnak” vallja magát. **Rosenfeld Dániel** (a továbbiakban R. D.), az ORZSE-ba⁸ jár, a visszatérők (new born Jew) generációjához és csoportjához tartozik. A bar micvéje⁹ után tanulta újra a zsidóságot; a status quo irányzathoz tartozónak vallja magát. **Rosenfeld Ildikó** (a továbbiakban R. I.), R. D. édesanyja, aki a nem vallásos, hívó neológnek tartja magát, és „liberális” szellemben neveli az ortodoxia felé vonzó fiát. **Altmann Sándor** (a továbbiakban A. S.), neológnek vallja magát, szintén az ORZSE-ba jár, 20 éve tért vissza, azóta hat gyerekét is igyekszik zsidó szellemben nevelni. Ő a zsinagógában a mindenés, a samesz. Számomra ő a „mester”, aki bevezet nap mint nap ennek a világnak olyan szabad szemmel kevésbé látható részleteibe, amit nem lehet a Sulchan Aruchból megtanulni.

Nem minden szombat Sábész?

R. D.-t a zsinagógában ismertem meg körülbelül 2001-ben. Ő nemcsak a Bethlen téri zsinagógába jár, hanem a Páva utcaiba is, mivel ott sokkal kisebb a közösség, és ott gyakran szokott előimádkozni. Elmondása szerint inkább oda jár, ahol nagyobb szükség van rá. Igyekszik ott is újraszervezni egy közösséget. Az alábbi beszélgetést régóta terveztük, azután egyszer egy délután felmentem hozzájuk, és édesanyjával együtt majdnem éjfélig beszélgettünk a szombatról, a zsidó létmódról és a családjukban vállalt különböző zsidó identitásról.

Korábról tudtam, hogy R. D. nem éppen minden szombaton van a zsinagógában, vagy nem éppen minden szombaton tudja megtartani a szombatot a szabályok megszegése nélkül. Ezt a kérdést nem biztos, hogy bárkinek fel mertem volna tenni, mivel egy bizalmatlanabb viszonyban sértő lehet:

8. Országos Rabbiképző Zsidó Egyedem.

9. 13 éves fiúk férfitársa avatása.

– *Nem tartok meg minden szombatot. Csak amikor úgy érzem. De sokszor betartom azt, hogy nem utazom, habár villanyt gyújtok, esetleg főzök. Alkalmtól függ. Van, amikor nem mondom el Kidduskor az utóáldást, mert például nem volt teljesen kóser¹⁰, amit ettem. Ilyenkor nem érzem úgy, hogy elmondhatom az áldást. Legtöbbször itthon is kipában¹¹ vagyok, de ha például muszáj nem kósert ennem, akkor leveszem a kipát, mert úgy érzem, nem méltó. De amikor bárceszt eszem, vagy nagy ritkán kósert, akkor felteszem a kipát.*

Csak bár micvém után nagyon ortodox lettem, disznóhúst elhagytam, minden szombatot megtartottam, minden törvényt, amit csak lehetett. Ameddig a nagymamám meghalt nagyon vallásos voltam. A nagymamám halála után már nem veszem olyan komolyan. Már lazábban veszem azt is, hogy szombat délután lemenjek imára. Régen rétegettem, amikor elmentem egy olyan kapualj alatt, ahol automatikusan felgyullad a villany, mert ugye nem szabad, az is villanygyújtásnak számít, mert az is miattam gyullad fel. Ma már ezen nem izgatom magam, és nem veszek sok mindent komolyan, például a szombatot sem. Főként a szombatot.

Hogyan lehetséges az, hogy „nem minden szombat sábesz”? Hogyan lehet az, hogy a szombat megtartásához alkalom kell? A kérdés nem olyan bonyolult, mint amilyennek látszik, megmagyarázni mégsem egyszerű. Néhány nem ortodox zsidónak ez így természetes, mások ebbe a helyzetbe valamiképp belekényszerülnek, ez pedig feszültséget okoz számukra. Amikor úgy érzik, hogy lelki igényük van a szombatra, akkor megtartják, vagy igyekeznek megtartani a legfontosabb zsidó ünnepet, máskor viszont csak néhány rítust tartanak be, vagy egyáltalán semmit sem változtatnak a hétköznapihoz képest. Ezzel szemben van olyan, akinek az a természetes, hogy minden szombatot megtart, és eszébe sem jutna, hogy alkalomra vagy hangulatra várjon, hiszen ez életének szerves része.

Például: R. D. édesanyja által ismerkedtem meg a beszélgetés elején említett J. M.-mel, aki hétéves korában szüleivel együtt megjárta a haláltáborokat, majd 1950-ben ment Izraelbe és onnan az Egyesült Államokba. Ma New Yorkban él, időnként hazalátogat Magyarországra. „Abszolút ortodoxnak” tartja magát, parókát visel¹², amerikai ortodox rítusok szerint élve minden kóserági előírást könnyedén betart. Éppen egy

10. Rituálisan tisztá.

11. Jellegetes kis, kerek zsidó, férfi fejfedő.

12. A nagyon vallásos nők és az ortodox nők általában borotváltatják a fejüket, mivel a Talmud úgy tartja, hogy a nőnek még a hajszála is erogén. A hajdonföntség a meztelenséggel egyenlő, ezért otthon inkább főkötőt, az utcán parókát viselnek.

péntek délután beszélgettünk. A Nagydiófa utcai zsidó szállodába hívtak. Készülődött a szombatra. A szombatról szó szerint sugárzó arccal beszélt, amikor pedig R. D.-vel való beszélgetésem tapasztalatában azt az ostobaságot mertem kérdezni, hogy minden szombatot megtart-e, láthatóan nem értette, miről beszélek. Válasza mögött értetlen csodálkozás volt, hogy lehet kihagyni egy napot a hétből, ez olyan mintha nem vennék tudomást az idő valamely szakaszáról. Ha jön a szombat, akkor a gyertyagyújtás, készülődés olyan természetes, mint reggel a felkelés. Az idő szerves tartalma.

– *Ez kicsi koromtól belém van rögzülve. Emlékszem, hogy mikor kicsi gyerek voltam, és Sábészkor hozzá akartam érni valamihez, például a gyertyatartóhoz, és azt nem szabadott, akkor rápaskoltak a kezemre és mindig azt mondták, hogy: „Sábész! Sábész!” Ez nagyon jó, mert így megtanultam. Az olyanoknak mint R. D., akik visszatérnek, azoknak sokkal nehezebb, mert ők maguktól kell megtanulják, viszont a jutalom, sokkal nagyobb nekik, mint nekem. Mert ha a gyerekbe kicsi kora óta be van rögződve, hogy ez így van, ennek így kell lenni, ez csak így lehet, ez így csodás...! Ez így csodás és nem nehéz. Nekem semmi, semmi nem nehéz. Nagyon, nagyon örülök a Sábésznek! A legeslegnagyobb ünnepem nekem egész éven át a Sábész!*

Két példát láthattunk: R. D.-nak alkalomra van szüksége ahhoz, hogy a szombatot megtartsa, ez pedig egyáltalán nem könnyű procedúra számára. J. M.-nek viszont a Sábész csodálatos és örömteli ünnep, amelyben ő semmi nehézséget nem lát. Miről is van szó? R. D. ortodox családból származik ugyan, ám ahhoz a generációhoz tartozik, amely nem részesült gyerekkora óta vallásos nevelésben. A nagyapja halála után a családban nem volt férfi családfeje, így fokozatosan kikopott a rituális élet a család hétköznapijából. A bár micvéje sem természetes, automatikus esemény volt az életében, hanem amint alább olvasható, saját „döntésen” alapult. A bár micvéje után R. D. olyan közösségbe került, amely a vallásosságot, a halachát fontos és mindennapi értéknek tartotta.

Ekkor következett R. D. életében az a szakasz, amikor, elmondása szerint, nagyon ortodox életet élt. Akkoriban minden előírást betartott, kósért evett, és tanulta a zsidó szokásokat. A tanulás nem elsősorban a családban, hanem inkább a zsinagógában és a zsidó iskolában történt, ahová R. D. a bár micve után átiratkozott.

Ma „már” R. D. nem „olyan ortodox”. Ahogy ő fogalmazott, „lazábban veszi” a vallási előírásokat. Nem tart meg minden szombatot, nem mondja el mindig az imákat, áldásokat, nem eszik már mindig kósért, és a pajeszát¹³

13. A férfiaknál kétoldalt meghagyott hajtincs.

is levágatta. A változásnak az oka, elmondása szerint, a nagyanyja halála. Nagyon sokszor hallottam zsidó emberektől, hogy a deportálás, a halál, a szenvedés megingatja a hitet. Ilyenkor pedig a rengeteg halachaikus előírás betartása értelmét veszti az egyén számára, és fokozatosan kevésbé vallásos életet kezd élni. R. I. ugyanezt meséli: édesapja joggalannak érzett halála, majd édesanyja elvesztése okozatként szolgál a zsidó vallásosság kevésbé szigorú értelmezésére. R. S.-től hallottam többször azt a hivatkozást, hogy a felesége ortodox lány volt ugyan, de 11 évesen megjárta Auschwitzot, azóta nem élnek ortodox módon.

Nem értettem, hogy van az, hogy a törvény nem mindig törvény, és azt sem értettem, hogy a vallás miért nem ad lelki vigaszt a halál magyarázatára. Főként akkor, ha valaki olyan lelkesen gyakorolja, mint R. D. a bár micve után.

A dilemmára a lehetséges magyarázatom a következő: Magyarországon a '90-es évek második felében fellendült a zsidó fiatalok közösségi élete, rengetegen visszatértek, zsinagógába jártak, csoportokat szerveztek, újraindultak a zsidó iskolák, intézmények stb. Számos olyan fiatal, mint például R. D., lelkesedéssel talált vissza (?). Ilyen volt a Bethlen téri fiatal zsidó közösség, amelynek éppen felpezsdülését ragadja meg Papp Richárd az abban a korszakban írt tanulmányaiban (vö. Papp 1999, 2000, 2001, é. n.). Csakhogy azóta a kezdeti lelkesedés, ha nem is lecsendesedett, de legalább is leülepedett. Akiket a zsidó életmódhoz tartozó külsőségek vonzottak, akik divatból vagy felületes „útkeresésből” jártak el a zsinagógába, lassan lemorzsolódtak. És maradtak így azok és utánpótlásaik, akik amúgy is bent voltak.

Pontosan ezért mondja J. M., hogy a visszatérőknek sokkal nehezebb. Hiszen mögöttük nem áll a szokásba való belenevelődés automatizmusa, sokszor nem áll mögöttük a család, aki hasonlóan él. Vagyis: Magyarországon a visszatérőknek sok esetben túlságosan hiányoznak a gyökerei ahhoz, hogy ott is maradhassanak, ahová visszatértek.

Így alakul ki egy ambivalens állapot: meg is tartani az ünnepet, meg nem is. R. D. például időnként kifejezetten meg szeretné tartani, de sokszor nincs lehetősége rá. Alább az édesanyja elmondja, hogy ő csak a fia iránti tiszteletből követ néhány előírást, de nem vezet kóser háztartást. Ő a vallás lényegének nem a halachát, hanem az általános erkölcsösséget tartja. R. D. hűgát pedig semmilyen halachikus előírás nem érdekli. A családban vallott különböző vallási felfogás komoly kompromisszumok meghozatalára kényszerít. Nekem úgy tűnt, hogy ez a kompromisszum békés és megértő körülmények között működik a mindennapokban. Az édesanya és R. D.

nyíltan és csendesen beszél a problémáról, mindketten tiszteletben tartják a másik határait. Csakhogy a gyakorlatban például a Sábész megtartása a család kollektív hozzájárulását feltételezi. Elég nehéz megtartani egyedül a szombatot olyankor, amikor a többi családtag éppen dolgozik, villanyt gyűjt, mos, főz stb.

A status quo világban vagy a neológiában a zsidó közösség ezt az állapotot megértően vagy hallgatólagosan el is fogadja (legfeljebb tapintatosan igyekeznek egymást figyelmeztetni, tanítani a szokásokra), és a helyzet okát a háború, majd a kommunizmus után kialakult diaszpóra életkörülményeinek tulajdonítják.

Sokak számára Izrael vagy az AEÁ a „bezzeg” ellenpélda. J. M. életéről is így vélekednek: „ott könnyű nekik”. Nemcsak azért, mert a kóser életmódot anyagilag is meg tudják engedni maguknak, hanem mert ott vannak jól szervezett közösségek, amelyek fenntartják, támogatják a zsidó törvények szerinti életet. A zsidó életmód ugyanakkor állami szinten is támogatást nyer.

Kelet-Európából nézve úgy tűnik, hogy Izraelben vagy az Egyesült Államokban nincsenek olyan dilemmák, mint például amely a fenti párbeszéből kiderült: hogy alkalom, vagy hangulat szükséges a Sábész megtartásához.

Túl egyszerű lenne csakis J. M. példájából kiindulni. J. M.-nak a Sábész megtartása tényleg az idő velejárója, és számára, az ő környezetében csakis ez a természetes, sőt úgy tűnik, az ő Sábésze éppen olyan, ahogy írva van: örömteli szent pihenőnap. Csakhogy ő úgymond génjeiben hordozza a törvényt. Olyan közösségben él, ahol sem lehetőség, sem igény nincs másra. (Legalábbis, ami a szombatot illeti.)

Magyarországon azonban másfajta kontextusa van a halachá lehetőségeinek.

A szombat bejövetele

Ahhoz, hogy a szombat rítusait előírászerűen meg lehessen tartani, számos előkészületre van szükség. De itt nemcsak a munkatilalom és a rituális előírások betartására kell felkészülni, hanem a Sábész szellemének befogadására is. A felkészülés általában testi és lelki tisztasági rítusokkal történik. Péntek délután kötelező a tisztálkodás, körömvágás, borotválkozás, szükség esetén hajvágás. Ilyenkor ünneplőbe kell öltözni, az anya felelőssége a gyerekeket is ugyanígy megfürdetni, átöltöztetni.

Magyarországon sokan, akik hétköznap ún. „modern” öltözetben járnak, szombaton felveszik a fekete-fehér öltözetet, fekete kalappal. Mások csak egyszerűen öltönyt viselnek.

A nő feladata a szombat bejövele előtt kitakarítani a lakást, előre megfőzni a péntek esti és a szombati ételeket, megteríteni az asztalt különleges ünnepi terítékkal. Donin szerint: „...a legszebb étkészletet és evőeszközt tegyük fel”. (Donin 2003. 73.) Magyarországon sok neológ nő pénteken is (sőt szombaton is) dolgozik. A pénteki előkészületekre így nem marad idejük, vagy éppen este, a szombat bejövele után jönnek haza. Ortodox nők esetében az előkészületek a hét természetes velejárói, hiszen nekik általában nincs munkahelyük, vagy ha van is, csakis olyan munkájuk lehet, ahol a péntek-szombat nem számít munkanapnak.

A péntek esti gyertyagyújtás szintén a nő feladata. Ez a gesztus jelzi a szent idő beálltát a nők és a család számára. A gyertyagyújtás a férjzett nők kötelezettsége. Abban az esetben, ha két asszony él együtt egy házban, külön-külön kell gyertyát gyújtaniuk. Ha pedig nincs a családban vagy a házban nő, akkor férfi is meggyújthatja a gyertyákat. A gyertyákat napnyugta előtt húsz perccel kell meggyújtani; korábban is lehetséges, de napnyugta után már nem szabad.

Magyarországon általában két gyertyát szoktak gyújtani, az AEA-ban van olyan szokás is, hogy a nő gyerekeinek számával egyenlő számú gyertyát gyújtanak. De legalább két gyertyát kell gyújtani, és amennyiben lehet, az ünnepi asztalon kell elhelyezni.

A két gyertya a negyedik parancsolat **emlékezés** fogalmának kétféle kifejezését szimbolizálja: 1. „emlékezzél meg a szombat napjáról, hogy megszenteljed” (2Móz 20,9). 2. Őrizd meg a szombat napját, hogy megszenteljed (5Móz 5,12).

Az emlékezés, és a tradíció megtartása olyan parancs, amely előírja az ünnep gesztusok, cselekedtek általi **felidézését**. A felidézésben nemcsak az ünnep tartalmának puszta említése van benne, hanem a gesztusokkal való dramatizált megjelenítése. A két kifejezés: záchor és sámor (emlékezz meg, őrizd meg) a szombat hétről hétre történő testi-lelki megélését jelenti. A zsidó vallásos életben az idő ritmizálását a szombat adja meg, és azt lehetne mondani, hogy a szombat **megélése** adja meg a 'vallásos zsidó' jelentésének differencia specifikáját.

A péntek este meggyújtott gyertya bármilyen jellegű lehet, a lényeg az, hogy tiszta fénye legyen (amelynél imakönyvet, Szentírást lehet olvasni), és hogy sokáig kitartson.

A rituális életben általában az áldásmondás megelőzi a jó cselekedetet (a micvét), a gyertyagyújtásnál azonban a gesztust követi az áldás, amelynek magyarázata a Talmud-tudósok szerint az, hogy az áldás után már nem szabad tüzet gyújtani, mert az áldásmondás pillanatában beállt a szombat. Azonban áldást nem szabad hiábavalóan mondani, csakis akkor, ha az áldást a jó cselekedet teljesítése követi. Az ellentmondás feloldására a talmudisták kitaláltak egy feloldó gesztust: áldásmondás közben el kell takarni a szemet, és így, amikor az áldás befejeztével az ember rátekint a lángokra, a rátekintés egy gesztusnak, micvének számít.

Az áldást természetesen héberül szokás elmondani, melynek fordítása így szól: „Áldott vagy Te, Örökkévaló Istenünk, a Világ Királya, ki megszentelt minket parancsolataival, s meghagyta, hogy gyűjtsuk meg a szombat fényét!”

Az alábbi beszélgetésből kiderül, hogy ezeknek a rituális gesztusoknak a jelentései sokszor nem tudatosak már. Sem R. D., sem J. M. nem tudja, miért van éppen két gyertya, és miért kell eltakarni a szemet az áldásmondás után.

R. D. családjában, amint fentebb szó volt róla, a szombat megtartása nem egyszerű feladat, mivel az édesanyja nem mindig szokott gyertyát gyújtani, nincs kóser vacsora, nem vezetik le sábeszi rítusokat. Amikor pedig R. D.-t a szombati rítusok jelentéséről kérdeztem, azt mondta, nézzük inkább meg a Sulchan Aruchban.

– *Éppen ez a legnagyobb problémám, hogy én mondhatni jól tudok imádkozni, olvasni, írni, de azt sajnálom, hogy sokszor nem értem..., nem sokszor, hanem szinte semmit nem értek abból, amit imádkozok.*

Mirjammal péntek este beszélgettem, éppen készült a szombatra, de a szállodában csak zuhanykabinja volt, ezért megkért valakit, hogy szerezzen egy olyan szobát, csak péntekre, egy órára, ahol fürdőkádban is megfürödhet. Számára ez így volt fontos.

A lenti néhány mondat arra világít rá, hogy milyen különbségek és hasonlóságok vannak R. D. és J. M. szombattartó lehetőségei között, amelyeket a családi és vallási háttér határoz meg.

– *Amerikában nagyon szeretem a Sábészt. Előkészítjük a gyönyörű fehér damaszt abroszt. Ez nagyon szép, nagyon sok pénzbe kerül, de ott nagyon adnak erre. Mindent a Szombatért! Csipke van alatta, és én sütök chálét¹⁴, ez nagy micve egy asszonynak, chálét sütni, erre kell mondani egy brochét¹⁵.*

14. Bárchesz, azaz sábeszi kalács.

15. Áldást.

Mielőtt a férj és a gyerekek elmennek a templomba, meggyűjtöm a gyertyákat. Gyertyagyűjtásnál előbb háromszor a kezükkel eltakarják a szemüket. Én nem tudom, miért csinálnak így.

A két család szombattartási szokásainak különbége elsősorban a kóser étkezés, kóseriség betartásának lehetősége között van, amelynek oka többek között anyagi tényezőktől is függ. A második különbséget okozó aspektus a család, a környezet és az állam berendezkedése a zsidó életvitelhez: ami J. M. számára öröm és könnyedség, az R. D. számára sokszor nehézségeket jelent.

Ebből a beszélgetésből inkább a gesztusok automatizmusának jellegét emelném ki, azt a jelenséget, amikor a cselekedet jelentése a cselekvőben elhomályosul, de a gesztus tettértéke megmarad. R. D. említette, hogy ő nem érti, mit imádkozik, mégis, elmondása szerint, igen jól imádkozik héberül. Az ima, ezek szerint, a szavak szintjén mondhatni értelmetlen számára, hiszen nem tudja a szavak, mondatok jelentését. De, úgy tűnik, ez nem is fontos, hiszen bármikor utána nézhetne a magyar fordításnak, de itt nem ez a lényeg... Azt hiszem, itt az ima mint *micve teljesítése* a fontos, ami a szöveg minél pontosabb, hibátlanabb elmondását, vagyis helyes felolvasását jelenti. A beszélgetéseink során gyakran használt ilyen kifejezéseket, hogy az imát, áldást „befejezem”, „bevégezem”, „elvégezem”, „amikor ezzel megvagyok...” Vagyis az imádkozásra vonatkozóan befejezett igemódot használt (nagyon gyakran hallottam már ezt zsidóktól). Ez a cselekedet azonban nem pusztán kötelesség-lerovás, hanem a rituális cselekedet mögötti élménynek élményszerű megélése. Mert – életmódját ismerve – számára ez a fontos.

Ugyanez történik J. M.-mel is, több mint negyven éve végzi a gyertyagyűjtás rítusát, és nem tudja, miért kell letakarni kézzel a szemet. A gesztus tartalma számára nem racionális, hanem érzelmi **élményen** alapszik.

Az élmény alfája és ómegája általában a kollektív identitástudat koherenciáját biztosító zsidóság-tudat, kiválasztottság-tudat megélése valamilyen konkrét rituális cselekedeten keresztül.

A péntek esti istentisztelet és a Kiddus otthon meg a zsinagógában

Kiddus otthon egy neológ és egy ortodox családban

Az otthoni gyertyagyűjtás után kezdődik a kábálát sábat (a szombat köszöntése) szertartás a zsinagógában. Az istentisztelet közvetlenül naplemente előtt kezdődik, ezért mindig meg kell érdeklődni az időpontját. A Bethlen

téri zsinagóga közösségében ennek is külön kapcsolatteremtő szerepe van a közösségen belül; az emberek körbetelefonálják egymást, sms-eznek, hogy megkérdezzék egymástól az időpontot, de ugyanakkor figyelmeztessék is egymást a szertartás időpontjára, amely nem állandó, mivel a napnyugta időpontjától függ. Ugyanakkor van ebben valamiféle ellenőrző funkció is, nehogy valaki hanyagságból elmaradjon, érezze, hogy a közösség szemé rajta van. R. S. nevetve mesélte, hogy az unokája bár micvéje után már nem is tehetta meg, hogy nem megy le, mert mindig telefonálgattak, hogy mikor van az ima.

A nők nem kötelesek részt venni az istentiszteleten, mivel a zsinagógalátogatás időre vonatkozó parancs, a férfiaknak és a fiúgyerekeknek azonban mindenképpen jelen kell lenni a szertartáson. Ha betegség miatt nem tudnak elmenni, kötelesek otthon elmondani a szombati imákat. A férfiak számára a *Mizmor sir l'jom* kezdetű szombati zoltár mondásának pillanatában áll be a szombat ideje.

A Bethlen térre nagyon sok nő jár péntek este az imára, a Kazinczy utcai zsinagógában már sokkal kevesebb nő van jelen a szertartáson. A Bethlen téren sok nő nadrágot visel, ez a Kazinczy utcában egyáltalán nem megengedhető. A férfiak nagy része itt nem visel pajeszt, szakállt, és egyszerű öltönyben szoktak megjelenni. A Kazinczy utcai zsinagógában sokkal több tradicionális zsidó férfiviseletet hordó férfit szoktam látni, mint öltönyöst.

A péntek esti szertartás fontos találkozási időpont is. Ilyenkor a Bethlen téren, főként a nők, végigcsevegik az istentiszteletet, legtöbbször nagy zsi-bongás van, a *Löhó Dajdin* éneklése kivételével, mivel azt általában mindenki (még a nők is) hangosan énekelik. A gyerekek futkároznak, játszanak, hangoskodnak a zsinagógában, és senki sem szól rájuk, a fontos, hogy jelen vannak abban a térben, amely a liturgia tere és részesülhetnek a közösségi élményből (amely nem feltétlenül vallási).

A terepnaplómban több feljegyzés van arról, hogy milyen Budapest hetedik kerületének a hangulata péntek este. Itt főként nyáron, péntek este és szombaton, a szertartás időpontja előtt figyelhető meg, hogy néhány órára megváltozik a városnak az arca: a Dohány utca, a Nagydíófa, Kisdiófa, Kazinczy utca, a Dob utca, a Wesselényi utca környékén zsidók, zsidó turisták, külföldiek, fekete kaftánba, fekete kalapba öltözött pajeszos férfiak tartanak a zsinagógák felé. Sokszor lehet látni, ahogy az emberek megbámulják a „zsidónak öltözött férfit” hat kis pajeszos fekete-fehérbe öltöztetett fiával. Kevés magyarországi zsidó visel már szakállat, pajeszt, strájmilit¹⁶, kaftánt, kalapot, ezért feltűnő ez a jelenség.

16. Nagy szőrmekalap, a lengyel, orosz zsidók szoktak ebben járni. Magyarországon a Kazinczy utcába járók között is van olyan, aki ezt viseli.

A gyertyagyújtás után az emberek Sábbát sálommal vagy Gut Sábesszel köszöntik egymást a szombat ideje alatt.

A szertartás után otthon folytatódik a szombat ünneplése. Elvileg a péntek esti Kiddusnak (a péntek megszentelésének) otthon, a családban kellene lezajlania. Magyarországon azonban néhány neológ vagy status quo zsinagóga megszervezi a Kiddust a zsinagóga területén belül, akárcsak a Szédert¹⁷ vagy más családi ünnepet.

Hogy miért költözik át a családi ünnep a zsinagóga területére? A családok nagy részének, mint ahogy az alábbi beszélgetés során kiderül, a Rosenfeld családnak is, nehézséget okoz az otthoni kóser háztartás, a Kiddus kellőképpen megtartása, ezért nekik jó „megoldás” az, hogy „legalább” a zsinagóga területén megtarthatják a szombati Kiddust. Ilyenkor a családfő szerepét a rabbi veszi át, és a zsinagóga közössége egy nagy családként viselkedik.

Az otthon tere legtöbbször profán tér (nem kóser), ahol nem lehet pontosan megtartani a törvényeket, ám a zsinagóga rituális tere szent, ahol részesedni lehet ezekből, mondhatni pótolni az otthoni mulasztást.

Megfigyelhettük fentebb is, hogy „felemás” helyzet jön létre: R. D. vallásos lenne, a családja viszont „nem teljesen”, így az otthoni tér nem lehet kóser, nem szent, nem rituális. R. D.-nak szüksége van a sábeszi szentből való részesülés élményére, és erre így csak a zsinagógában van lehetősége. Sok neológ családnak nincs lehetősége teljesen megfelelni a rituális tisztasági előírásoknak, az otthon ezért profán, tisztátalan tér marad, amelynek elemei, ahogy R. D. fogalmazott, „nem méltóak a kipához”. Vagyis ő, ki egyébként kipában jár bárhová, otthon, amikor tréflit eszik (nem kóser élelmiszert) leveszi a kipáját, és nem mondja el az ételáldást.

A családi rítus megtartása a zsinagógában nagy kompromisszum, amit például az ortodox J. M. nem is tart elfogadhatónak, de ez a lehetőség mégis megengedi azt, hogy ha nem is előírászerűen a családban, de „legalább” így, átélhető az ünnep élménye.

Az otthoni Kidduskor a család körbeüli az asztalt, és közösen elénekeli a *Sálom áléchem* kezdetű dalt. (A Bethlen téren a zsinagógában szintén így kezdődik a Kiddus.) Ezután az apa meg szokta áldani a fiú- és a leánygyerekeit külön-külön.

A Kiddus-mondást a családfő szokta végezni egy pohár vagy serleg borral a kezében, mivel tórai előírás, hogy a szombatot szóban kell megszentelni. Ha éppen nincs bor, akkor a két bárchesz felett is el lehet

17. A Peszach ünnepének első két estéje.

mondani a Kiddust. A Kiddus szövege a szombat megszentelését jelenti, és tulajdonképpen a világ teremtéséért és az egyiptomi fogságból való kiszabadításért mondott áldás.

A Kiddusserlegbe csakis kóser, szőlőből készült bort szabad tenni péntek este. A Kiddust a családfő mondja, a többi családtag azzal teljesíti a Kiddus kötelezettségét, hogy a végén hangosan „Ámen”-t mond. Ha nincs felnőtt férfi a háznál, nő is elmondhatja a Kiddust. A fiúgyerekek próbál-gathatják a felnőtt férfival együtt is mondani a Kiddust, hogy ilyenképpen megtanulják.

Mindez alatt a két bárchesz letakarva marad.

A Kiddus után szertartásos kézmosás következik, előbb a jobb, majd a bal kezet kell lemosni. A kéz megtörlése előtt újabb áldást kell mondani: „Áldott vagy Te Örökkévaló Istenünk, a Világ Királya, ki megszentelt minket parancsolataival, s meghagyta, hogy mossuk meg kezeinket.”

A kéztörlés után hallgatni kell, ameddig mindenki le nem ül az asztalhoz. Akkor a családfő leveszi a bárcheszről a terítőt, és kezében tartva elmondja felettük az áldást. Az áldás után a megszentelt kalácsot széttörik, és mindenki belemártja egy kis sóba, és így eszik belőle.

A két bárchesznek szegetlennek kell lennie, és speciálisan erre az alkalomra kell őket sütni. Szimbolikus jelentésük az egyiptomi kivonulás utáni vándorlásokra emlékeztet, amikor a hatodik napon dupla adag manát kellett gyűjteniük a zsidóknak, hogy másnapra (szombatra) is jusson. Ezért van ebből péntek este kettő. Ugyanakkor, akárcsak a két gyertya, a két bárchesz is, a negyedik parancsolat kétféle kifejezésére is utal: záchor és sámor.¹⁸

Az ünnepi asztalnak különlegesnek kell lennie, hiszen az ünnepi eledel is a szombat tiszteletére van. Ilyenkor előételnek halat, húsleves, marhahúst, csirkét, salátákat, gyümölcsöt és süteményeket esznek.

Étkezés közben zemiroszokat énekelnek.

Az étkezés utáni áldást szombaton nem mondják, hanem a hétköznapokhoz képest sokkal lassabban, vidámabban énekelik.

J. M. családjában tényleg a fentiek rendje szerint történik ez minden szombaton:

– *Amikor hazajön a férjem, akkor jön a chálá és a fish.¹⁹ Ezt nehéz elmondani szavakban! Aki nem csinálja, az nem érzi az egész Sábész. Ez kell a léleknek. Én meghívom az unokáimat, hogy ne legyen unalmas csak*

18. Emlékezz és őrizd meg.

19. Amerikában így mondják a bárchesznek, a kalácsnak. A fish angolul a hal, amit ilyenkor szoktak enni.

a férjemmel, amikor már nagyszülők vagyunk. Akkor a férjem csinál Kiddust, kezet mosunk, és eszünk chálét és fisht, és jön a finom chicken soup, *mamas chicken soup is the best!*²⁰ Ez minden gyereknek a legjobb, az anyja chicken soupja, ameddig jön a Messiah. It is fine, utána kompót vagy dinnye, közben zemiroszokat énekelünk, utána benecsolás²¹ jön.

R. D. családjában azonban már nem így történik a Kiddus:

– *Most már nem nagyon. De amikor a nagymamám élt, akkor amióta volt a bár micvém, majdnem minden pénteken tartottunk Kiddust. Van egy nagyon szép serlegem, amit a nagymamám kapott a házassági évfordulójukra. Ez volt az én bár micve ajándékom. Kalács mindig szokott lenni, de kiddusi bor mostanában nem. Mindig van bárbeszéd, de mégsem mindig mondom el rá az áldást, pedig az akár egy perc is. Mostanában csak esetleg nagy ünnepek előtt tartjuk meg a Kiddust itthon. De inkább elmegyünk a zsinagógába, és ott mindig nagyon szép a Kiddus. Itthon úgysem tudnánk megtartani rendesen.*

Egy nem ortodox családban otthon tehát nem „előírászerűen” történik a Kiddus. R. D.-nál, csupán néhány olyan rituális gesztus vagy elem van jelen, amely felidéri az ünnep belső lényegét. Nem a teljes ceremónia, csak annak szimbolikus gesztusai, részletei kerülnek megvalósításra, azok is csak alkalmasszerűen.

Ez a vallás már nem az az „egész napos istenszolgálat” (Hahn 1995. 13.), amely reggeltől estig minden apró hétköznapi cselekedetet rituálissá változtat a felkelés módjától a kézmosásig, a felöltözés sorrendjétől a mit, mikor és hogyan étkezésig, amiről az ortodoxia beszél. Ez a vallás már kevésbé kötődik a rítusok pontos követéséhez, és inkább szimbólumokként kezeli őket.

Kiddus a zsinagógában

A Bethlen téren két éve veszek részt a Kidduson. Lényegében a péntek esti Kiddus az, ami összefogja a Bethlen téri közösség szélesebb körét. Ilyenkor vannak lent rendszeresen a legtöbben. A szertartás után átvonulunk a zsinagóga egyik termébe, és mindenki leül a terített asztalhoz. Az ülésrend nem kötött, de megfigyelésem szerint mégis megvan egyfajta rendje. A rabbi körül ül a kántor és a zsinagóga legszűkebb köre. A „rab-biképzős” fiatal fiúknak szintén megvan a maguk helye. Az asztalokon üdítő, ásványvíz, gyümölcs szokott lenni. A *Sálom áléchém* ének után a rabbi mond egy rövid beszédet magyarul. Sokszor megszervezik, hogy valaki más tartson egy 10 perces előadást irodalomról, történelemről, a zsidó kultúráról és tudományról.

20. Csirke húsleves. Az anya húslevese a legjobb.

21. Áldások.

Ezután, az említett módon, valaki elmondja a Kiddust, ám csak a rabbi és Kiddus-mondó iszik kötelezően bort, a többiek üdítőket vagy egyebet isznak. Érdekes módon itt nem mos mindenki kezet, a kézmosó csak a Kiddus-mondónak van előkészítve. Ezután a rabbi elmondja a kalácsra is az áldást, majd a lányok ezt körbehordják. Közben mindenki beszélget. Később tortát vagy süteményeket is körbekínálnak a lányok, a gyerekek pedig csokoládét kapnak.

A Kiddust a Bethlen téren nem a rabbi mondja (ő a Szukot²²-ünnepen szokott Kiddust mondani), hanem felkér egy-egy felnőtt férfit erre. Nem mindenki tudja elolvasni a Kiddus héber szövegét. Ilyenkor a rabbi segít neki. Ám amikor valaki nagyon szépen mondja, akkor dicséretet kap a rabbitól. Egy alkalommal az öreg Swartz bácsi mondta a Kiddust könyv nélkül, különleges hangon, a rabbi a végén azt mondta: ez egy igazi Kiddus volt! Aki szépen mondja a Kiddust, annak az asztal körül ülők sorra gratulálni szoktak héberül.

R. D.:

— *Amikor a rabbi felkér, az nagy megtiszteltetés. Például a Bethlen téren a rabbi úgy szokta, hogy ha látja, hogy valaki már rég nem jött, és most ott van a zsinagógában, akkor őt hívja Kiddust mondani. Hogy lássa, hogy törődik vele a rabbi.*

A Bethlen téren van egy sokszorosított péntek esti énekes füzet, ezt szokták Kidduskor végigénekelni.

A hangulat minden Kidduson rendkívül vidám. Mindig meglepett, hogy péntek este tényleg mindenki mosolyog, és vidáman énekel. Egy vallásos ünnep hangulatáról úgymond tudományosan nagyon nehéz beszélni, mert ehhez belülről kell tapasztalni az ünnep tartalmát és fogalmakat is ki kellene találni rá. A tórai parancs úgy szól, hogy örvendezni kell a szombatnak.

Kiddus az ortodox étteremben

A Hanna a Kazinczy utcai zsidó étterem. J. M. hívott meg bennünket R. D.-val és családjával együtt ide egyik péntek este Kiddusra. R. D.-t figyelmeztette:

— *Jössz fehér ingbe', ugye? – nevet – megparancsolom neked. – Mirjam felém fordult, és mivel tudta, hogy a Bethlen térre járok; külön megkért, hogy én is öltözzek hosszú szoknyába: – a Kazinczyban ugyanis nem tolerálnák a farmert, mint a Bethlen téren...*

Este lementem R. D.-val a Kazinczy utcai zsinagógába hosszú szoknyában, kékításká nélkül. Elég hosszú időbe telt, ameddig valahogy kitaláltam, hogy a lakáskulcsom a szoknyám övébe helyezem, hiszen

22. Sátoros ünnep, a sivatagban épített ideiglenes szentély ünnepe.

Sábeszkor semmit sem lehet hordozni. R. I. (R. D. édesanyja) és J. M. nem jöttek az imára, egyenesen az étterembe mentek a Kiddusra. A zsinagóga nők számára elkülönített részében kevés nő volt, és majdnem mindenki héberül beszélt aznap, izraeli külföldiek lehettek. Legtöbb nő kint várt a férjére a gyerekekkel a zsinagóga előtt. Sok férfi visel itt strájmilit.

Amikor véget ért a zsinagógai szertartás, átmentünk a zsinagóga udvarában lévő étterembe, ahová csak olyan zsidók mentek péntek este, akik előre megbeszélték, és előre kifizették a vacsorát. Mirjam, R. I., R. D. és én leültünk, majd J. M. utasította R. D.-t, hogy mikor mit tegyen. R. D. nagyon szépen elmondta a Kiddust, J. M. meg is dicsérte érte, majd mindannyian felálltunk kezét mosni. Az étterem egyik sarkában, a kagylóban ott állt a kétfülű kézöblítő, amellyel először a jobb, majd a bal kezünket öblítettük le. Kéztörlés, majd szó nélkül, csendben ültünk le az asztalhoz, ameddig R. D. fel nem emelte a két (addig letakarva az asztalon lévő) bárcheszt. Elmondta rá az áldást héberül.

A ceremónia forgatókönyvét a szereplők identitásából következő ünnephez való különböző viszonyulás dominálta. Résztvevők: J. M.: a „több mint ortodox” nő, akinek minden rítus automatikus, erőfeszítéseket tett, hogy ezt az automatizmust másoknak is átadja, hiszen szerinte csakis „így az igazi”. R. I.: aki szkeptikus gondolkodással és iróniával szemlélte az egész általa jól ismert ceremóniát, de a kedvünkért igen toleránsan és mosolygósan követte a rítusokat, és R. D. az „egykori ortodox”, és „mai neológ”, aki közvetített köztem és az engem beavató J. M. között.

A vacsora után elmondtuk az áldásokat, és J. M. kérte R. D.-t, hogy énekeljen. Nők és férfiak itt a Kazinczy utcában nem énekelhetnek együtt, (a női énekhang ugyanis erotikus vágyakat kelthet a férfiakban). A Bethlen téren a nők és férfiak mindig együtt énekelnek, csak imádkozni szoktak külön. R. D. énekelni akarta azokat az énekeket, amelyeket a Bethlen téren szoktunk, J. M. viszont leállította azzal, hogy ezek nem igazi sábeszi énekek. Ezek is szépek ugyan – mondta –, de nem ezt kell énekelni. A szomszéd asztaloknál néhány család és sok férfi ugyanígy Kiddust tart. Ugyanúgy Kiddust mondtak, felálltak kezét mosni, áldásokat mondtak, imákat, és most ők is az éneklésnél tartottak. Mindenki mellett az asztalokon ott volt a szombati imakönyv. J. M. hallotta, hogy a mellettünk lévő asztalnál mit énekelnek a férfiak (izraeliek lehettek), és örömmel mondta, hogy ezt kell énekelni, ezek az igazi zemiroszok, ezt szokta az ő férje is énekelni. A zemiroszok középkori liturgikus dalok, és ezeket valóban sábeszkor éneklük. R. D. mondta, hogy a Bethlen téren csak szombat délelőtt és délután éneklük a fiúkkal együtt.

A Kiddus végén J. M. és R. I. imakönyvből halkán imákat olvasott magának. R. D., J. M. felszólítására, odament két fiatal férfi asztalához, és együtt mondták el az utóáldást, ugyanis, ha három vagy annál több férfi mondja az utóáldást, akkor az nagyobb micve, és így hangosan is lehetséges elmondani.

Ez a péntek esti Kiddus egy olyan különös szituációt teremtett, amelyben egy neológ (R. I.), egy ortodox (J. M.), egy visszatérő (R. D.) és egy talán kívülálló (én) viselkedni próbált egymással egy adott helyzetben. Az adott helyzet itt az ortodox zsinagóga udvarán lévő ortodox étterem, J. M. vallási irányítása és a Kiddus alkalma volt.

Az identitás különbözőségéből adódó helyzetek (például a halevés egyikünk számára örömet jelentett, másikunk fanyalogva tette; vagy az éneklés kérdése) általában az ortodox felfogásnak adtak elsőbbséget. Mindannyian J. M. gesztusait fogadtuk el „minőséginek”, és azt követtük. Nem hiszem, hogy csupán azért, mert ő az idősebb, vagy mert éppen az ő „pályáján” (ortodox helyen) voltunk. Természetesen ezért is, de a döntő elem mégiscsak a vallásban kialakult valamiféle minőségi hierarchia, ami a rítusok megtartásának módját illeti. Akkor is, ha például R. I. véleménye (amint az alábbi fejezetekből kiderül) szerint nem a rítusok pontos követése a lényeg, hanem, ahogyan ő fogalmaz: „az emberi jó cselekedet, az alapvető erkölcsösség”, mégis ebben a helyzetben toleránsan J. M.-nek ad előnyt. Igaz, hozzáteszi: J. M. és a fia kedvéért.

J. M. ismeri R. D. és édesanyja közötti vallási nézetbeli különbséget:

– *Próbálok őket még vallásosabbá tenni. Azt mondtam a R. D.-nak is, hogy írva van a Tórában, hogy a legeslegnagyobb micve tisztelni szülőt, akármilyen rosszak is hozzád, akkor is tisztelni kell, de ha vallásról van szó, és ha a gyerek vallásos akar lenni, és az anyja nem nagyon akarja, nem kell egyáltalán szót fogadni, így van írva. Nem kell, és ez nem egy rossz, mert ha így van írva, ebben hinni kell. Ha valaki nagyon vallásos, akkor abból lehetne engedni, de ha valaki amúgy sem elég jó vallásos, akkor abból már nem szabad, nincs hová engedni.*

A szombati pihenés

Sábész ideje szent idő. Ezért a szentségnek és a megszentelésnek van alárendelve minden cselekedet. A Sábész nemcsak a test, hanem a lélek pihenése is (Rási ezt nevezi menuhát árának). A Tóra és a bölcsek szerint (Donin 2003. 81.) azért adta az Isten a szombatot, hogy legyen alkalma az embernek Tórát tanulni, ne hivatkozhatson arra, hogy nincs ideje. Mivel

minden munka tiltott, ilyenkor van legnagyobb alkalom a szellemi tevékenységekre: a Tóra, a kommentárok, a heti szakaszok, az imák, a zsoltárok olvasása a legfontosabb micvék, amelyeket szombaton el lehet végezni.

A szombattal kapcsolatban a Tóra így szól: „ne végezz semmiféle munkát” (2Móz 20,10). A héber szövegben a *melácha* szó van, amelynek jelentése nemcsak a munkára korlátozódik. A Szóbeli Tóra pontosítja azokat a tevékenységeket, amelyeket ilyenkor nem szabad végezni. A Misná 39 meláchának számító tevékenységtípust sorol fel, amit szombaton nem szabad végezni, ilyenek például: sütni, főzni, mosni, varrni, építeni, javítani, írni, haját vágni, borotválkozni, tüzet gyújtani, tárgyat hordozni, bizonyos tárgyakat (pénzt, írószert, gyufát) megfogni stb. (Donin 2003. 89.)

Ezek azonban csak az alapkategóriák. Hiszen a technikai fejlődéshez a törvénynek is alkalmazkodnia kell, például a tűzgyújtás tilalma nemcsak a cigarettagyújtásra, gáztűzhely begyújtására vonatkozik, hanem ebből a szabályból következően villanygyújtásra, bármilyen elektronikus eszköz be- és kikapcsolására stb. A rabbinikus szabályok szigorúan és egyértelműen tiltják az autó vagy bármilyen közlekedési eszköz használatát is.

A szombatra vonatkozó rabbinikus törvények (svut) a tórai parancshoz képest olyan adalékok, amelyek biztonsági előírások, nehogy az emberek valamilyen tévedésből meláchát végezzenek.

A gyerekeket fokozatosan kell megtanítani, hogy mi tilos és mi megengedhető szombaton, Donin erre vonatkozóan azt is megjegyzi, hogy a gyerekeket nem kell szidni, hanem csendesen emlékeztetni kell a kötelességükre, és vigyázni kell, hogy a figyelmeztetés módja ne rontsa el a szombat örömteli hangulatát. (Donin 2003. 91.)

A szombat törvényei felfüggesztődnek abban az esetben, ha egy ember élete vagy egészsége veszélyben forog.

J. M.-nek nem kell zsinagógába menni szombaton, az ő szombatja így telik:

– *A zsidóság olyan, mint a legfinomabb olíva olaj. Nem számít, hogy milyen vízbe teszik, ez az olaj mindig fennmarad a víz tetején. A Jóisten így áldott meg minket, hogy aki megmaradt, fennmaradt. Elvettek tőlünk mindent, a lakásunkat, a bútorunkat, az aranyunkat, egy dolgot nem tudtak tőlünk soha elvenni: a Sábész. Aki tarja a szombatot, hisz. Otthon nagyon sok mindent lehet csinálni. A Sábész egy relaxing²³ nap, olyan relaxing nap, hogy ilyent még nem láttam. Nem létezik, hogy hétköznap legyen az embernek ilyen pice of mind-ja²⁴, mint Sábészkor, ezt hozza*

23. Nyugtató.

24. Lelki békéje.

magával a Sábész. Olvasok, van amikor még újságot is olvasok. Én nem vagyok haszid, én abszolút ortodox vagyok. (A haszidis az inkább egy öltözet nálam. A fiam és a vejem strájmliban jár. A fiam 20 évig ebbe volt, de mást dolgozott, mert azt mondja, hogy ha ebbe van, akkor nem keres jól. De muszáj, mert ha nem jár ebbe, akkor azt hiszik, hogy nem olyan vallásos.) Aztán mondom még egy imát. Ez nem must²⁵, de jó.

Elköltöztem egy olyan helyre, ahol zsidók élnek, mert a gojok ültek le Sábészkor a lépcsőmre, itt viszont csak zsidók laknak: Jom Kippurkor olyan csend volt, hogy egy tűt, ha leejtettek volna, az is hallszott volna, mindenki papucsban járt, hogy csend legyen.²⁶

A férfiaknak ezzel szemben szombaton részt kell venni a zsinagógai szertartásokon. Az a férfi, aki nem megy el a szombati istentiszteletre, nem teljesíti a szombat megtartásának kötelezettségét. A sáchrít (reggeli) ima előtt legjobb, ha a szombattartó semmit sem eszik, de gyümölcslé, kávé általában megengedett. A szertartás a hétköznapiakhoz képest sokkal hosszabb, és ünnepibb jellegű. A zsinagógai szertartás után újra Kiddust mondanak, amit akár a zsinagógában, akár otthon meg lehet tartani ebéd előtt. Ez már sokkal egyszerűbb, mint a péntek esti, legtöbbször csak a borra vonatkozó áldást mondják el, a bárcheszre már nem. Ezen a Kidduson már nem kötelező kóser bort használni, lehet más ital is.

Sábészkor micvé a háromszori étkezés: a péntek esti vacsora és a két szombati napközbeni étkezés. Ezekre az étkezésekre is ugyanúgy érvényesek az áldások, a bárchesz megszegése, a rituális kézmosás, zemirosz éneklés, imák.

R. D.-nak mint férfinak a zsinagógai szertartásokon kötelező részt venni, vele beszélgetek az alábbiakban:

– Majdnem mindig így: Reggel elmegyek a Páva utcába az imára. Van eset, amikor reggelizem. Nem tudom, hogy ez bűnnek számít-e. Fogat mosni nem szoktam szombaton. Zuhanyozni sem, ez törvény. Hideg vízzel lehetne mosakodni. Itt sokszor előfordul, hogy nincs meg a minján²⁷, de ha meg is van, akkor is, ha van Tóra-olvasás²⁸, mindennel együtt végzünk 11-kor. Ha Kiddust is csinálunk, akkor 11:30-kor végzünk. A szombati Kidduson csak férfiak vannak, pénteken már több a lány, mint a fiú. Sokszor átszaladok a Bethlen térre, és akkor ott is maradok az imán és a

25. Nem kötelező, nem muszáj.

26. Jom Kippurkor a bőjthöz és az önmegtartóztatáshoz az is hozzátartozik, hogy az ember semmivel se kényeztesse a testét. Még cipőt sem viselhet, ezért mondja J. M., hogy papucsban jártak.

27. Tíz felnőtt férfi, akinek a megléte nélkül nem lehet a Tórából felolvasni a liturgia alatt.

Kidduson. A nap további felében változó, hogy mit csinálok, például, ha arra volt kedvem, akkor elmentem busszal úszni, de közben volt bennem egy kis félelemérzet..., hogy valami rossz fog történni. Sokszor van ilyen, hogy ha valamit elkövetek, és azt tudom, hogy rossz, akkor félek, hogy... mit tudom én, elűt a villamos... Nem, ettől nem... De sokan mondják, hogy szombaton még nézelődni sem szabad, vagy bemenni egy boltba, étterembe, még akkor sem, ha előre kifizettem, megbeszéltem, mert ha valaki meglát, az nem tudja, hogy én vásárolni mentem-e be, vagy csak nézelődni.²⁹ A pletykát és a rossz véleményt el kell kerülni. Amikor olyan időszakom van, hogy megtartom a szombatot, mint például múlt héten, akkor nem gyújtok villanyt sem. De pénzhez nem nyúlok, nem tévézek, nem utazom, ha nem muszáj. De ha nagyon akarok, mindent be tudok tartani.

Az idő másféle megtapasztalása elválasztja a kultúrákat

Egyik péntek este A. S.-sel, a Bethlen téri zsinagóga gondnokával sétálunk hazafelé a Kiddusról. A Blaha Lujza téren odajön néhány bekábított srác, egy kis cigire valót kérni. Sanyi mondja a srácnak:

— *Szombat van, nem tarthatok magamnál pénzt.*

A srác úgy nézett ránk, mint aki arra gondol: „ezek nálam is rosszabb helyzetben vannak, ha így félrebeszélnek: hogyhogy pénteken szombat van, és mi köze a pénznek ahhoz, hogy milyen nap van?”

A szombat ideje a nők számára a pénteki gyertyagyújtást követő áldásmondástól (napnyugta előtt, skiát háhámá előtt), a férfiak számára a pénteki zsinagógai szertartáson elmondott *Mizmor sir l'jom hásábát* zsoltár időpontjától kezdődik, és szombat estéig, az első három csillag látványáig tart (cet hákochávim). A profán időből szabad elvenni a szent javára, azaz a gyertyát szabad hamarabb is meggyújtani, amellyel beállt a szombat és ennek törvényei, de ezt fordítva már nem szabad megtenni. A szent időből nem lehet levenni: napnyugta után már nem lehet gyertyát gyújtani, és másnap napnyugta előtt nem lehet „befejezni” vagy elbúcsúztatni a szombatot.

A fenti esetet A. S. nevetve mesélte el a többieknek, amikor később egy koncerten voltunk. A nevetésben a kinevetés is benne volt: mi mások vagyunk, az idő tagolása és törvényei is elkülönítenek bennünket.

29. Szombaton lehet étterembe menni, abban az esetben, ha azt már a szombat bejövele előtt kifizették és mindent előre megbeszéltek az étterem alkalmazottaival.

A szombat van az emberért vagy az ember szombatért?³⁰ Különféle zsidó vallási identitás családon belül

R. I. meséli:

– *Akkor, amikor R. D. olyan vallásos volt, a nagymama halála előtt, reggel elment, és egész szombaton oda volt. Jó, hogy jó társaságban volt, de én úgy éreztem, hogy mint egy szekta, elszívják a gyerekeimet, mert elveszik tőlem, mert soha nincsen a családdal. Én nem szeretnék oda jutni, ahova sokan manapság, mint például X. Y., hogy a gyereke annyira vallásos lett, hogy egyszerűen nem ül le vele egy asztalhoz. Hát micsoda fájdalom az a szülőnek? Akkor a tízparancsolattal, hogy vagyunk? „Tiszteld anyádat és apádat.” Most akkor Isten vagy a szülő? Most kit szeret jobban, Istent vagy a szülőt? Én megbántanám az anyámat azzal, hogy nem ülök le az asztalához, mert az nem olyan kóser? Ezek annyira elvetemült ortodoxok, hogy itt már csak ez számít...*

Csak én nem akartam, hogy annyira eltávolodjon tőlem a saját fiam, mert én tudtam magamról, hogy én nem leszek soha olyan vallásos, és olyan hitű, amilyen kell hogy őt neveljem. Engem már nem lehet befolyásolni. És én nem szeretném, hogy olyan legyen, mint a vele egyidősek, akik elmentek Izraelbe, oda házasodtak, és ma már be sem lép az anyja házába. Ott van szegény X. Y. Jött a lánya haza Izraelből, és rettegésbe volt, hogy hogyan kóserezze ki a lakást, meg vajon mit szól majd a lánynak a férje, nem tudta magukhoz meghívni, egy másik lakásba kellett menjenek. És akkor péntek este azt mondja a lánya, apu gyere fel Sábészre. Mert az anyja csak betért zsidó, apja meg visszatért. Hát miféle dolog csak a fél családot felhívni? És az anyját nem. Miért nem mondta az anyjának, gyere fel, csináljuk meg együtt a sábeszi kaját, és legyünk együtt. Mert az anyja szegény nem tudja meghívni őket a saját házukba, mert az nem kóser. Akkor a kislánynak lehetett volna annyi esze, hogy együtt legyen a család, pont Sábészkor.

Korántsem kivételes esetről van itt szó. Az 1950–80-as évek Magyarországon felnőtt „nem teljesen vallásos”, vagy nem vallásos, esetleg vegyes házasságból alakult családok gyerekeinek jelentős hányada a 1990-es években visszatért a családjá egykori vallásába. Ezt a jelenséget nevezték sokan „zsidó reneszánsznak”, „visszazsidósodásnak”.³¹ Számos fiatal tanulta ekkor újra a vallási tradíciót, ám nem a családban, hanem az újraszerveződött intézményekben.

30. A mondás a szállóigévé vált kijelentésből származik: „Az ember kapta a szombatot, és nem a szombat az embert.” (Mechiltá, Ki Tiszá 5.)

31. A Remény című folyóirat 1999-es számai.

A családban azonban ez, ha nem is okoz konfliktust, de mindenképpen egy különös helyzetet hoz létre: a történetben szereplő nem vallásos családban felnőtt ortodoxszá lett lány esete hasonló a R. D. történetével. A lány és R. D. a tisztasági rítusok, a kósersági törvények miatt elvileg nem ültethetnének le a nem vallásosak asztalához, és nem fogyaszthatnának a nem kóser élelmiszerből, még akkor sem, ha a család ezt így igényli. Az ambivalens állapot (amiről R. D. esetében a *Nem minden sábesz szombat* című fejezetben beszéltem), itt még jobban kiéleződik, hiszen a zsidó vallás közösségi vallás, és rítusai családi rítusok. A sábesz megtartása, a kóserság a család együttműködését, részvételét feltételezik.

A magyarországi ambivalens állapot különössége az, hogy a konfliktus nem a vallásosabb idősebb generáció és a kevésbé vallásos fiatalabb generáció között van, ahogy ez rendszerint lenni szokott, hiszen ennek a problémának a feloldására a zsidó vallásnak léteznek hagyományos eszközei, mégpedig a vallásos nevelés lélektana, pedagógiája és módszertana. Hanem éppen fordítva: a fiatalabb generáció a hagyományörzőbb. Ebben a fordított helyzetben, amikor a szülők a nem vallásosak, és a gyerek válik (külső, intézményes nevelés révén) vallásossá vagy éppen ortodoxszá, akkor sokkal nehezebb emberi, konfliktusmentes megoldást találni. Dilemma az is, amit R. I. mondott: a szülőtisztelet parancsolata, ám a dolgozatban az ortodox vallást képviselő J. M. szerint a Tóra és a vallás „természetesen” ebben a helyzetben előnyt élvez.

A gyakorlatban ez a konfliktus a hagyományos nagycsaládban eltöltött Sábeszek, Széderesték és más ünnepek átalakulását eredményezi: a vallásossá vált fiatalabb generáció már nem a szülőkkel tartja ezeket a családi ünnepeket, hanem maga alapít új családot, ahol szűkebb körben éli meg a szerinte „igazibb”, vallásosabb, ortodoxabb ünnepet.

Hávdálá (a szent és profán idő elválasztása)

A Hávdálá a szombat búcsúztatásának imája és alkalma. Napnyugta után kell mondani a zsinagógában, de otthon is el lehet mondani azoknak, akik nem voltak a zsinagógában. Szó szerint 'elválasztást', 'elkülönítést' jelent, ami a Hávdálá szövege alapján a szent és a profán idő elválasztására utal.

A rítus menete szerint előbb a borra kell áldást mondani (ennek már nem kell olyan szigorúan feltétlenül kóser bornak lennie), majd a valamilyen illatos fűszerre is áldást mondanak, ezt körbeadják, hogy mindenki érezze jól az illatát. A fűszer, a rabbinikus források szerint, a lélek

örömeire szolgál, és valamiképp vigasztalást nyújt a szombat szellemétől való búcsú miatti bánatra. (Donin 2003. 86.) A fűszereket különleges kegytárgynak számító fűszertartóban szokás tartani.

A borra mondott áldás után meg kell gyújtani a Hávdálá-gyertyát. Ez a gyertya a péntekhez képest más, fáklyaszerű, két vagy több szálból össze-csavart gyertya: sok helyen két gyertyát helyeznek egymásra úgy, hogy a kanócuk összeérjen. A gyertyát általában egy gyerek szokta tartani az áldások és az imák alatt. A borra, fűszerre (b'számim) és a gyertya lángjára, a fényre (nér) elmondott áldás után az áldásmondó a gyertya fényénél megvizsgálja a kezét, jelezve, hogy használja is valamire a fényt, tehát nem hiábavalóan mondta az áldást.

A Hávdálá imában is megfogalmazódik a zsidó vallás fontos aspektusa: az elkülönülés, a különbözőség, a másság: „Áldott vagy Te, örökkévaló Istenünk, a Világ Királya, ki elválasztod a szentet a világitól, a fényt a sötétől, Izraelt a többi néptől, a hetedik napot a hat munkanaptól! Áldott vagy Te, Örökkévaló, ki elválasztod a szentet a világitól!”

Ha nincs felnőtt férfi, akárcsak a Kiddust, a Hávdálát is elmondhatja nő.

Magyarországon többnyire szegfűszeget használnak fűszerként, mivel ennek erős illata lesz, amikor szétmorzsolják. Vannak olyan szokások, amelyek nem előírások, csak egy-egy család vagy zsinagóga szokásaivá lesznek. A Bethlen téren például, amikor eloltják a szombati gyertyákat a borral, a kiömlött borbá minden férfi belemárthatja az ujját. Ezután ha az ujját a homlokára teszi, bölcsebbé válik, ha a szívére teszi, szerencséje lesz a szerelemben, ha pedig a zsebébe, akkor várhatóan sok pénze lesz majd.

A szombat akkor megy ki, amikor megjelennek az első csillagok. Ám mivel a szombatot, mint királynőt, vendéget megszemélyesítik, a szokás úgy tartja, hogy a vendéget marasztalni kell. Ezért minél későbbre kell a profán idő elkezdésének határát halasztani.

Konklúziók: a szombattartás különbözősége a tradícióra való különféle emlékezőmód szerint

A sábeszi áldásokban többször előfordul ez a kijelentés: „Áldott vagy Te, Örökkévaló Istenünk, a Világ Királya, ki megszentelt minket az ő parancsolataival...”

Az elfogadott parancsolatok, amelyekkel a zsidó nép megszenteltetett, azokat a mindennapi törvényeket képezik, amelyek meghatározzák a zsidóság életvitelét, gondolkodásmódját és identitását. Amint ebben a szombatról szóló fejezetben is megfigyelhető, a zsidó valláson belül számos

vallási felfogás létezik, amit én úgy nevezek, hogy a tradícióra való különböző emlékezés. A tradícióra való emlékezés formálja és működteti a vallásos gyakorlatot, életvitelt és ön-identifikációt.

Ebben a fejezetben a mai magyarországi helyzetben létrejött különböző zsidó identitás megnyilvánulása mutatkozott meg a szombat megtartásához kapcsolódó történetek, tapasztalatok és vélekedések révén.

A tradícióhoz (előírásokhoz) való viszony lehet teljesen elfogadó, szkeptikus, értelmező, elutasító stb., és véleményem szerint ennek függvényében alakul az a zsidó identitás, amelynek megnevezései a dolgozat elején minduntalan idézőjelbe kerültek. R. I. például „ortodox származású, nem vallásos, hívő, szkeptikus”. A fentiekből most már tudjuk, mit jelenthet ez: ortodox családból származik, nem gyakorol minden rituális előírást, hisz Istenben, de kérdései vannak a tórai és a rabbinikus írások igazságaival kapcsolatban.

Az ortodox, status quo, neológ, a visszatérő, a kételkedő és a nem vallásos ember valamilyen kommunikatív viszonyban áll a tradícióval, többékevésbé ismeri, tapasztalata van róla, és ennek alapján párbeszédessé viszonyt alakíthat ki ezzel. A kommunikatív emlékező viszony eredménye a vallási viselkedésben a törvény megtartásának módjában és a sábeszelményben nyilvánul meg.

A dolgozat célja éppen ezeket a tapasztalati megnyilvánulások pillanatképeit megragadni, és a magyarországi zsidóság körülményeinek figyelembevételével értelmezni.

Szakirodalom

DONIN, Hayim Halévi

2003 *Zsidónak lenni*. Budapest

ELIADE, Mircea

1996 *A szent és a profán*. Budapest

GANZFRIED, Slomo

1988 *Sulchan Aruch. A Sabbosz és ünnepek szabályai*. II. köt. Budapest

HAHN István

1957 Zsidó szellemi életünk néhány kérdéséről. In: SCHEIBER Sándor (szerk.): *Szolgaságból szolgaságba*. Budapest

LAU, Rabbi Israel Méir

2000 *A zsidó élet törvényei*. Tel-Aviv

PAPP Richárd

1999 Van-e zsidó reneszánsz? *Remény* 3. 45–51.

2000 *Magyar zsidó revival?* Budapest

2001 A fonott kalács. Egy zsinagógai beszélgetés értelmező leírása.

Kultúra és Közösség 1. 91–99.

x x x

É. n. A budapesti Bethlen-téri zsinagóga.

Forrás: <http://www//zsidó.hu/zsinagoga>

x x x

1997 *Biblia*. Teljes kétnyelvű, Budapest

